УДК 316.344.3
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.28

Ільчук Сергій Петрович,
аспірант кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
orcid.org/0009-0006-4034-4539
serhii.ilchuk.23@pnu.edu.ua

Гоян Ігор Миколайович,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
orcid.org/0000-0003-2548-0488
Ihor.hoian@pnu.edu.ua

СОЦІАЛЬНА ЕКСКЛЮЗІЯ ЯК ПОРУШЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ УГОДИ

Події, які відбуваються в сучасній Україні та демократичному світі, загалом повертають у поле уваги науковців та широкої громадськості феномен соціальної ексклюзії. У сучасному інтелектуальному дискурсі він експлікований як процес виключення індивіда чи групи людей із соціальних відносин внаслідок обмеженого доступу до основних соціальних ресурсів, зокрема й управлінських рішень. Усвідомлення цієї проблеми стало можливим унаслідок економічних та соціокультурних трансформацій, які відбулися в епоху Відродження та сприяли усвідомленню суспільством цінності індивідуальності, закріпивши тим самим за людиною право на індивідуальне самовизначення. Поступове вкорінення в суспільній свідомості права людини на свободу (зокрема, самовираження) зумовили розробку нових підходів до розуміння завдань держави та політики низкою провідних філософів (Т. Гоббс, Дж. Локк і Ж.-Ж. Руссо). Реагуючи на виклики свого часу, вони запропонували розглядати державу як результат суспільної угоди, укладеної за вільною згодою громадян, які погоджуються передати частину своїх прав державі заради безпеки та захисту. Запропонована ними експлікація держави як результату добровільної згоди громадян, а не божественного помазання, сприяла зростанню легітимності влади, головне завдання якої в нових соціокультурних умовах полягало в розвитку справедливого та впорядкованого суспільства, у якому всі громадяни мають рівнозначне право на справедливий захист. Натомість порушення державою права людини на рівнозначну іншим свободу чи її неспроможність забезпечити рівність, яка, за умови збереження соціальної нерівності, буде достатньо корисною для найменш успішних членів суспільства, призводить до появи соціальної ексклюзії. Вона, на відміну від поширеної в класичну добу соціальної ізоляції, вказує на порушення справедливої суспільної угоди, тим самим сприяючи зростанню суспільної напруги.

Ключові слова: соціальна ексклюзія, суспільна угода, індивідуальність, соціальна ізоляція, свобода, рівність, справедливість, держава.

Ilchuk Sergiy,
Postgraduate Student at the Department of Philosophy,
Sociology, and Religious Studies
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
orcid.org/0009-0006-4034-4539
serhii.ilchuk.23@pnu.edu.ua

Hoian Ihor,
Doctor of Philosophical, Professor,
Professor at the Department of Social Psychology
Vasyl StefanykPrecarpathian National University
orcid.org/0000-0003-2548-0488
Ihor.hoian@pnu.edu.ua

SOCIAL EXCLUSION AS A VIOLATION OF THE SOCIAL CONTRACT

The events taking place in modern Ukraine and the democratic world in general are bringing the phenomenon of social exclusion back to the attention of scholars and the general public. In the contemporary intellectual discourse, it is defined as the process of exclusion of an individual or a group of people from social relations due to limited access to basic social resources, including management decisions. Awareness of this problem became possible as a result of the economic and socio-cultural transformations that took place during the Renaissance and contributed to the society's awareness of the value of individuality, thus securing the right to individual self-determination. The gradual rooting in the public consciousness of the human right to freedom (including self-expression) led to the development of new approaches to understanding the tasks of the state and politics by a number of leading philosophers (T. Hobbes, J. Locke and J.-J. Rousseau). Responding to the challenges of their time, they proposed to consider the state as the result of a social contract concluded by the free consent of citizens who agree to transfer part of their rights to the state for the sake of security and protection. Their proposed explication of the state as the result of the voluntary consent of citizens, rather than divine anointing, contributed to the growth of the legitimacy of the government, whose main task in the new socio-cultural conditions was to develop a just and orderly society in which all citizens have an equal right to fair protection. Instead, the state's violation of the human right to equivalent freedom or its inability to ensure equality, which, given the persistence of social inequality, will be sufficiently beneficial for the least successful members of society, leads to the emergence of social exclusion. Unlike social exclusion, which was widespread in the classical era, it indicates a violation of a fair social contract, thereby contributing to the growth of social tension.

Key words: social exclusion, social contract, individuality, social isolation, freedom, equality, justice, state.

Постановка проблеми. Події, які відбуваються в сучасній Україні та демократичному світі, загалом повертають у поле уваги науковців та широкої громадськості проблеми взаємодії між державою та громадянами, ролі держави в житті громадян тощо. Така ситуація певною мірою викликана цілою низкою взаємозумовлених процесів, породжених глобалізацією. Вона, як відомо, дала широкі можливості для міграції та особистісної самореалізації в професійній діяльності, чим сприяла зростанню добробуту населення. Цілком позитивним феноменом, на перший погляд, видається й стрімкий розвиток інформаційного суспільства. Він супроводжується поступовими змінами у світовому розподілі праці завдяки вільному руху капіталу, що, з одного боку, сприяло індустріалізації країн з низькими показниками реального ВВП на душу населення, а з іншого – сформувало стійке зростання попиту в розвинених країнах на різноманітні матеріальні блага.

Низка цілком позитивних проявів глобалізації в сучасному світі поєднується із цілим комплексом її негативних соціальних наслідків. У цьому контексті доречно згадати втрату безумовного політичного впливу національними державами, навіть попри те, що після Другої світової війни саме вони намагалися реалізувати стратегію «загального добробуту», зокрема й шляхом цілеспрямованого встановлення максимально справедливих трудових взаємин, що були покликані забезпечити гідне існування кожної людини. Усупереч цим цілком позитивним домаганням, з початком глобалізації вони почали поступатися своїм політичним впливом транснаціональним корпораціям. На противагу національним державам, ТНК не мали гуманістичних амбіцій, а тому вимагали гнучкого та динамічного ринку праці, з високим рівнем контрактної зайнятості, віддаленої роботи та мінімальними законодавчими обмеженнями на звільнення працівників. Запровадження таких норм супроводжувалося розширенням частки населення з незахищеними трудовими правами, які ставали потенційними представниками прошарку знедолених. Так, украй сприятлива для стрімкого розвитку транснаціональних компаній «гнучкість» та «динамічність», породжувала трудову турбулентність й економічне розшарування суспільства. Такі зміни нерідко супроводжуються зростанням суспільного напруження, яке може виражатися не тільки у вербальних формах, проявах нонконформізму, а і, як застерігав ще Платон у «Державі» (Платон, 2000), у конкретних діях деструктивної спрямованості.

Не меншою мірою послаблення ролі національних держав викликане міжнародними політичними процесами другої половини XX ст. У цьому контексті насамперед варто згадати створення міжнародних організацій (найбільшою серед яких стала заснована в 1945 р.

ООН). Вони помітно обмежили можливість національних держав вести самостійну зовнішню, а частково й внутрішню політику. Ці обмеження, зважаючи на базові принципи ухваленої в 1948 році «Загальної декларації прав людини» (Загальна декларація прав людини, 1948), мали вкрай амбівалентний характер. З одного боку, документ, що був спрямований запобігти «варварським актам», які «обурюють совість людства» шляхом визнання гідності та рівних прав «всіх членів людської сім'ї (Загальна декларація прав людини, 1948), закладав підвалини для розвитку інклюзивного суспільства, у якому кожна людина має право на участь у суспільному політичному чи культурному житті суспільства. Утім, з іншого боку, базові принципи «Загальної декларації» формувало стійке переконання в тому, що забезпечення прав людини значно важливіше за державні кордони. Завдяки йому в європейському світі почала стрімко зростати мережа громадських організації, які всебічно та без допомоги держави намагалися реалізувати різнорідні громадські інтереси, що сприяло внутрішній консолідації суспільства. Водночас послаблення контролю з боку держави за діяльністю громадського чи тим паче приватного сектору економіки (зокрема, ТНК) нерідко супроводжується зростанням нерівності, а з нею й соціальної ексклюзії в суспільстві.

Не меншою мірою зростання соціальної ексклюзії в сучасному світі викликає міграція, викликана збройними конфліктами, політичними переслідуваннями чи іншими кризовими ситуаціями. Втікаючи від небезпеки, люди розривають усталені соціальні зв'язки, що може призводити до ізоляції та самотності. Останні особливо гостро відчуваються у випадках, коли мігранти оселяються «у великих мегаполісах із високою щільністю забудови та, відповідно, заселення людьми, які часто належать до різних культурних середовищ – субкультур, етносів, цивілізацій тощо» (Кривда & Сторожук, 2018, с. 58). Така ситуація істотно ускладнює інтеграцію та асиміляцію мігрантів, які в новому соціокультурному середовищі можуть сприйматися як потенційна загроза соціальній стабільності та культурній гомогенності національних спільнот. Такі застереження можуть викликати зростання ксенофобії, яка без належної уваги держави спричинить соціальну ізоляцію мігрантів.

Аналіз досліджень та публікацій. Зважаючи на те, що зниження ролі держави у внутрішній та зовнішній політиці супроводжується зростанням соціальної ексклюзії, у сучасному інтелектуальному середовищі закономірно з'являються спроби всебічно й аргументовано розкрити сутність, джерела, особливості прояву та соціальні наслідки цього складного й суперечливого процесу. Цікавим та плідним у цьому контексті може стати інтелектуальний доробок американської дослідниці Г. Сільвер. У низці своїх робіт вона означила концептуальні підвалини дослідження цього складного феномену сучасності. Наприклад, у невеликій за обсягом статті «Процес соціального виключення: динаміка еволюції поняття» (The process of social exclusion: the dynamics of an evolving concept) вона показала, що попри непересічну увагу наукової спільноти до визначення поняття «соціальна ексклюзія», воно все ще перебуває в процесі становлення (Silver, 2007, p. 8). Така ситуація, на її думку, спричинена наявним у сучасному світі розмаїттям парадигмальних підходів до інтерпретації соціальної ексклюзії. Наприклад, у Франції, за переконанням дослідниці, як і в багатьох інших країнах, заснованих на колективних цінностях, утвердилася парадигма солідарності, у межах якої соціальна ексклюзія виникає внаслідок руйнування добровільної чи примусової консолідації суспільства (Silver, 1994, p. 539–540). Натомість представники англо-американського лібералізму розглядають соціальну ексклюзію як закономірний результат спеціалізації – соціальної диференціації, поділу праці та сфер виробництва. Усе це разом породжує соціальні розмежування, які, за переконанням лібералів, не завжди супроводжуються нерівністю (Silver, 1994, p. 540). Натомість європейські ліві, як доводить Г. Сільвер, розглядають соціальну ексклюзію як результат монополізації влади та ресурсів привілейованими групами (Silver, 1994, p. 541).

Як бачимо, кожна з виокремлених Г. Сільвер парадигм дослідження соціальної ексклюзії не позбавлена раціонального зерна, а тому її результати можуть бути використані для розробки програм протидії цьому руйнівному феномену. Водночас жодна з представлених дослідницею парадигм завдяки, з одного боку, суттєвому обмеженню соціокультурного контексту, а з іншого – високому рівню

узагальнення не дає можливості зрозуміти джерела соціальної ексклюзії в кожному конкретному вимірі. Очевидно, що саме це в єдності викликами, які виникають у процесі соціального розвитку, спонукає дослідників до пошуку підходів, у межах яких будуть враховані соціальні, економічні, культурні, політичні та інші чинники цього складного феномену сьогодення. Показовим у цьому контексті можуть стати наукові доробки таких закордонних дослідників, як Петра Бьонке (Böhnke, 2006), Найла Кабір, (Kabeer, 2000), Сельма Рудерт (Rudert, 2024), Х. Теобальд (Theobald, 2008), Ендрю Мартін Фішер (Fischer, 2008), Чарльз Тіллі (Tilly, 1998) та ін. Не менш цікавими та плідними для вивчення соціальної ексклюзії можуть стати праці таких українських дослідників, як І. Андрейко (Андрейко, 2020), І. Гоян (Гоян & Будз, 2021), М. Карп'як (Карп'як, 2020), С. Сторожук (Storozhuk & Petraniuk et al., 2023), Ю. Савельєв (Савельєв, 2015) та ін. Попри ґрунтовність їхніх розвідок, все ж варто визнати, що, на противагу своїм закордонним колегам, вони головну увагу зосереджують на розкритті суті соціальної ексклюзії, залишаючи поза своєю увагою динамічний характер, соціокультурну зумовленість та глибинні причини цього складного феномену.

Мета. Як бачимо, у закордонному та українському інтелектуальному дискурсі соціальна ексклюзія експлікована переважно в соціологічному вимірі. Такий однобокий ракурс досліджень породжує дефіцит філософських розвідок, спрямованих на виявлення першопричин соціальної ексклюзії та її взаємозв'язків з іншими соціальними процесами та явищами. З огляду на це, мета роботи полягає у виявленні основоположних чинників соціальної інклюзії та концептуалізації теоретичних основ справедливого суспільства

Основна частина. Перш ніж говорити про першопричини чи вплив на соціум, варто окреслити зміст поняття «соціальна ексклюзія». У сучасному інтелектуальному дискурсі, як стверджує вже згадана нами Г. Сільвер, воно розглядається як «динамічний процес прогресивного багатоаспектного розриву соціальних зв'язків на індивідуальному та груповому рівнях» (Silver, 2007, p. 1). Так, соціальна ексклюзія – це процес руйнування інститутів, які тривало забезпечували згуртованість та внутрішню солідарність суспільства й виникнення прошарку знедолених, що мають обмежений доступ до основних суспільних ресурсів. Цю позицію американської дослідниці загалом поділяє й українська вчена М. Карп'як. Вона стверджує, що поняття «соціальна ексклюзія» здебільшого використовують для позначення нерівного доступу «до можливостей, якими володіє суспільство на певному етапі свого розвитку» або ж як «процес виключення індивіда або соціальної групи із соціальних відносин внаслідок нестачі в них певних прав та наявності низки обмежень щодо доступу до інституцій, які розподіляють ресурси й надають соціальні послуги, участі в економічно чи соціально значущій активності та оплачуваній праці, можливостей впливати на ухвалення управлінських рішень на місцевому чи регіональному рівнях, залученості до мереж соціальних взаємовідносин і підтримки внаслідок нестачі базових компетенцій, різного роду дискримінації та матеріального становища» (Карп'як, 2020, с. 145).

Загалом, поділяючи висновки згаданих нами дослідниць, уважаємо за доцільне додати, що вести мову про нерівний доступ до соціальних ресурсів чи обмеженні можливості індивідів стало можливо тільки завдяки змінам, які розпочалися в епоху Відродження внаслідок поділу праці та зародженню сучасного типу суспільства (Baumeister & Muraven, 1996). До цього, як аргументовано показав американський соціолог Р. Баумейстр, індивіда в сучасному сенсі цього слова не існувало, адже можливості більшості людей «значною мірою визначалися їх статтю, сімейним походженням та іншими чинниками. Наприклад, чоловіки та жінки мали окремі сфери, і кожна була закрита одна від одної» (Baumeister & Muraven, 1996, p. 406). Ці зауваги цілком суголосні теоретичним висновкам Е. Гелнера про те, що в «типовому агропись-менному суспільстві панівний клас становить невелику меншість населення, жорстко відокремлену від більшості безпосередніх сільськогосподарських виробників, селян. Його ідеологія скоріше культивує, ніж приховує нерівність класів та рівень відокремлення вищих верств від решти» (Ґелнер, 2003, с. 39).

Очевидно, що у світі, де людина не має уявлення про індивідуальну цінність, а її самовизначення відбувається на основі зовнішньо заданих чинників, ми не можемо говорити про

наявність інклюзивного суспільства, а отже, і про виключення з нього. В агрописемних суспільствах, як показав свого часу Г.В.Ф. Гегель у фундаментальній праці «Філософія історії», нерівність освячена релігією (Hegel, 1924, s. 189–201), а тому сприймається невіддільна та закономірна частина суспільного життя. У такому суспільстві соціальна ексклюзія постає не так викликом, як умовою підтримки суспільного ладу, виробничі відносини якого не здатні витворити культурної єдності, сформувати повагу до індивідуальності, чим закласти передумови становлення інклюзивного суспільства.

Ситуація, як стверджує Р. Баумейстр, почала стрімко змінюватися з початком індустріалізації, урбанізації, піднесення торгівлі, корпоративного життя та посилення соціально-географічної мобільності. Пристосовуючись до викликів, породжених ними, та в прагненні розширили свої економічні можливості люди знайомилися з різними способами життя, що формально розширювало сферу вибору, яку суспільство їм пропонувало. (Baumeister & Muraven, 1996, p. 406–407). Пристосовуючись до нових економічних та соціокультурних умов життя, люди обстоювали право на зміну соціального статусу та самостійне формування індивідуальної ідентичності. Зрештою, ці домагання викликали зміни в ставленні суспільства до індивідуальності та змусили людей самостійно віднаходити відповідь на запитання «Хто Я?» і, відповідно, своє місце в суспільстві.

Як не парадоксально, але цілком позитивні зміни в процесі самовизначення людини не одразу сприяли росту інклюзивності суспільства. Навпаки, епоха Відродження та породжені нею процеси принесли в європейську культуру цілу низку збройних протистоянь. Тут можна згадати Столітню війну, Тридцятилітню війну громадянські війни у Франції (1562–1598) та Англії (1642–1651) та багато інших воєнних конфліктів. На думку англійського філософа Т. Гоббса, вони стали цілком закономірним наслідком того, що звільнений з-під тиску традиції людський індивід проявляв себе як «природний егоїст, безальтернативно налаштований на задоволення власних бажань, на забезпечення собі щонайбільших задоволень і насолод, головне ж – на самозбереження, на утвердження у власному бутті, а отже, на боротьбу за зростання свого контролю і влади над усіма іншими, тими, хто вже через наявність власних аналогічних потреб може становити загрозу для його егоїстичного самоутвердження» (Гоббс, 2000, с. 7).

Нічим необмежене прагнення людини до задоволення власних потреб та засадниче для природного стану «право на все», зокрема й на тіло іншого, істотно ускладнює суспільне співжиття, породжуючи «війну всіх проти всіх». Вона ставить під загрозу існування кожного індивіда, водночас спонукаючи його до укладення суспільного договору та створення держави. У Т. Гоббса вона постає Левіафаном – чудовиськом, яке поглинає людей, перетворюючи їх на підданих, водночас надаючи їм безпеку, права і свободи (Гоббс, 2000, с. 8). Цікаво, що захист народу, на переконання Т. Гоббса, держава може виконувати тільки тоді, якщо ті, хто володіє верховною владою, працюють над тим, щоб «справедливість була дотримана однаковою мірою щодо людей всіх станів, тобто щоб як багаті та високопоставлені, так і бідні й непомітні люди мали однакову можливість знайти управу проти образ, яких вони зазнали, і шляхетна людина, вчиняючи насильство, ганьблячи або завдаючи якоїсь іншої кривди людині нижчого стану, мала б не більшу надію на безкарність, ніж людина нижчого стану, яка вчинила те саме щодо шляхетної людини» (Гоббс, 2000, с. 313). Саме в цьому, на думку філософа, «полягає принцип безсторонності, що йому, як природному закону, суверен підлягає тією самою мірою, що й найменший з його підданих. Усяке порушення закону – злочин проти держави, але деякі є злочинами й проти приватних осіб. Ті злочини, які стосуються тільки держави, можуть отримати прощення без порушення принципу безсторонності, бо кожна людина вільна прощати завдані їй кривди на власний розсуд. Але кривди, завдані приватним особам, не можуть отримати справедливого прощення, якщо на це немає згоди скривдженого або якщо він лишився незадоволеним» (Гоббс, 2000, с. 313).

Зроблені нами зауваги дають підстави стверджувати, що однією з важливих загроз цивільному стану та нормальному розвитку держави Т. Гоббс уважає нерівність у захисті можливостей тих, хто уклав суспільний договір. За таких умов він втрачає свою легітимність, оскільки

виключені із суспільного порядку та позбавлені захисту індивіди можуть виступити проти держави та суверена, що, зрештою, призведе анархії, насильства, а в окремих випадках і занепаду самої держави. Ці висновки Т. Гоббса поділяв дещо згодом і Дж. Локк, який, спростовуючи абсолютистські погляди свого попередника, так само вважатиме суспільний договір або загальну згоду головною передумовою для створення держави, метою створення якої є захист життя, свободи та маєтностей людей від зазіхань інших (Локк, 2001, с. 195–196). Відповідно, будь-яке обмеження природного права людини буде суперечити природній свободі та рівності, заради яких була встановлена держава та призведе до відновлення стану війни, «у якому діє сила без повноважень» (Локк, 2001, с. 250). Цікаво, що заколотниками в цій війні, на думку Дж. Локка, можна вважати не тільки тих, хто намагається усунути законодавчий орган, а й «самих законодавців можна з не меншим правом вважати такими, адже ті, кого було поставлено для захисту та збереження народу, його свобод і власності, силою зазіхають на них та намагаються їх відібрати; і, таким чином, вони, поставивши себе у стан війни з тими, хто зробив їх захисниками та охоронцями свого миру, насправді є *rebellantes* – бунтівниками, до того ж за обставин, які найбільше обтяжують провину» (Локк, 2001, с. 250).

Наявність раціонального зерна в політичній теорії Дж. Локка не викликає сумнівів з огляду на її потужний вплив на розвиток ліберальної демократії та конституціоналізму. Водночас його погляди закладали підвалини для концептуалізації нового для самого англійського філософа феномену соціального виключення. Воно, як показав М. Фуко, розпочалася в результаті поступового переосмислення ставлення до бідності в XVI–XVIII ст. На відміну від епохи Середньовіччя, де бідність розглядалася як «принижена Пані, до якої гряде божественний Чоловік, щоб підняти її з бруду» (Foucault, 1972, p. 67), у період Відродження внаслідок світоглядних змін, спричинених Реформацією, бідність почала розглядатися як «результат безладу, що панує в суспільстві, і водночас перешкода, яка не дає змоги відновити порядок» (Foucault, 1972, p. 69). З огляду на це, тут немає місця звеличення злиднів, простягаючи їм руку допомоги, бо ж Милосердя, що спрямоване на бідність теж порушує порядок. Щоб його зберегти злидні й бідність починають ізолювати, тобто виключати із суспільства.

Варто зазначити, що інститут ізоляції був викликаний до життя самим духом XVII ст. й насамперед вищеозначеним його прагненням до утвердження розумного впорядкування суспільства. У божевільнях, тюрмах та робітничих домах ізолювали всіх неспроможних працювати чи інтегруватися в усталений соціальний порядок чи виконувати норми громадянського співжиття. Завдяки цьому, як стверджував М. Фуко, у «просторі класичного соціуму залишився якийсь нейтральний острівець, якась біла сторінка, на якій не закарбоване реальне громадянське життя; громадський порядок уже не стикається з безладом лоб у лоб, і розум не намагається більше своїми силами прокладати собі шлях, борючись з усім, що може існувати крім нього або намагається його заперечувати» (Foucault, 1972, p. 90).

Інститут ізоляції – виключення з громадянського життя усього, що суперечило розумному впорядкуванню суспільства, сприяв ситуативному подоланню викликів, що постали перед державою в XVII ст. Утім, у міру того, як бідність очищувалася від моралізаторських домішок, ставало дедалі більш зрозуміло, що вона має економічну природу й викликана різними соціальними катаклізмами. Свідченням цього стало проникнення безробіття та бідності в села, які традиційно вважалися найчистішими формами морального життя. Завдяки цьому ставало очевидно, що бідність – це не тільки й не стільки наслідок гріха, як результат випадковості й навіть закономірний складник соціального життя, яка завдяки нерівномірному поділу, забезпечує існування багатства (Foucault, 1972, p. 470).

Очевидно, що зміни, які проявилися в соціокультурному житті суспільства, не залишилися поза увагою тих філософів, які намагалися віднайти механізму розбудови справедливого суспільного устрою. Чільне місце в цьому контексті належить Ж.-Ж. Руссо. У широковідомій сьогодні роботі «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» (Руссо, 2001) він запропонував концепцію народного суверенітету, яка мала сприяти утвердженню справедливості та рівності в суспільстві. Для цього він намагається віднайти «форму об'єднання, яка

всією спільною силою забезпечувала б особистості та майну кожного з об'єднаних індивідів захист і покровительство, і завдяки якій кожен, приєднуючись до всіх, підкорявся б, однак, лише самому собі і залишався б так само вільним, як і раніше» (Руссо, 2001, с. 21).

Як бачимо, вже саме формулювання завдання, вказує на те, що Ж.-Ж. Руссо вважає, що людина «народжується вільною», а тому має право жити згідно з власною волею та не підкоряючись свавіллю та/або бажанням іншим. Утім, унаслідок низки перепон (для Ж.-Ж. Руссо – головною серед них є приватна власність), перебування в природному стані стає неможливим, що й змушує людей об'єднатися шляхом ухвалення суспільного пакту заради збереження свої свободи та власності. Вкрадаючи його, людина «перетворює свою особу і всю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі, а кожного із членів тіла ми визнаємо невід'ємною часткою цілого» (Руссо, 2001, с. 22). Так, людина самовільно відмовляється від абсолютної свободи природного стану, громадянської свободи, яка, згідно з переконанням Ж.-Ж. Руссо, «передбачає, що всі вони приймають зобов'язання на одних і тих же умовах і повинні користуватись одними і тими ж правами». Інакше кажучи, суспільна угода, або «будь-який автентичний акт загальної волі, розподіляє зобов'язання або переваги рівною мірою серед усіх громадян» (Руссо, 2001, с. 41).

Свобода, яка, згідно з переконанням Ж.-Ж. Руссо, як невіддільний атрибут людини, забезпечує існування справедливого суспільства тільки в поєднанні з рівністю. Під цим словом, на думку французького філософа, варто розуміти «не те, що ступені багатства і влади <в суспільстві> є абсолютно однаковими, а те, що влада повинна стояти понад будь-якою формою насильства і завжди здійснюватися лише через відповідні повноваження і закони». Утім, не оминає Ж.-Ж. Руссо й проблему багатства, вважаючи, що «жоден громадянин не повинен бути настільки заможним, щоб мати змогу купити іншого громадянина, і жоден не повинен бути настільки бідним, щоб бути змушеним себе продавати; цим передбачається обопільна поміркованість: сильних світу цього – щодо майна і впливу, а пересічних громадян – щодо пожадливості і заздрощів» (Руссо, 2001, с. 63).

Як бачимо, згідно з переконанням Ж.-Ж. Руссо, прагнення до свободи та рівності, які є головними чеснотами легітимного та справедливого суспільного ладу, цілком і повністю відповідає спільному інтересу, представленому загальною волею. Саме тому, мислитель вважає, що у випадках, коли свобода та рівність окремих громадян чи тим паче певних груп населення не можуть бути реалізованими повною мірою, суспільний пакт, як єдино можлива передумова громадянського співжиття, втрачає свою легітимність. Інакше кажучи, якщо влада та уряд не виконують волю народу чи тим паче діють проти його інтересів, свідченням чого стає соціальна ексклюзія, громадяни мають право чинити опір державі заради відновлення справедливості.

Очевидно, що ідеї та теоретичні узагальнення Ж.-Ж. Руссо були цілком суголосними викликам, що постали перед французьким суспільством у другій половині XVIII ст. Розквіт абсолютизму, який більше не відповідав викликам часу, соціальна ексклюзія насамперед представників третього стану, корупція та високий рівень економічної нерівності суперечили справедливому соціальному ладу, тим самим вказуючи на втрату легітимності суспільним пактом. Очевидно, що така ситуація зумовила стрімке зростання революційних настроїв у суспільстві, які, зрештою, призвели до значних змін не тільки в суспільно-політичному житті Франції, а й усієї Європи. Затвердження Декларації прав людини і громадянина сприяло закріпленню в суспільній свідомості цілої низки актуальних для становлення та розвитку демократичного суспільства положень. Зокрема, цим документом чітко й однозначно проголошено, що метою суспільства має стати «загальне щастя», а уряд установлений для того, щоб «забезпечити людині користування її природними і невід'ємними правами» (Декларація прав людини і громадянина, 1793). Ключове значення серед останніх було надано рівності, свободі, безпеці та власності, реалізація яких забезпечувала розвиток справедливого суспільства.

Попри непересічну роль проголошеної в 1789 році Декларації прав людини і громадянина у формуванні та утвердженні в європейській суспільній свідомості демократичних цінностей, зреалізувати базові її принципи вдалося

не одразу. Свідченням цьому може стати «Декларація прав жінки і громадянки» (Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne, 1791), написана Олімпією де Гуж у 1991 році. Нагадаємо, що цей твір став реакцією активістки на те, що ідеали рівності та свободи, проголошені Революцією, не поширювалися на жінок, які так залишилися виключеними з правової системи та політичних процесів, а тому на них не поширювалося проголошене Декларацією прагнення до загального щастя. Поряд із жінками з політичного життя багатьох європейських і не тільки країн було виключене сільське населення. Його політичний вплив, а відтак і свободи, тривалий час істотно обмежувалися майновим цензом, який почали скасовувати тільки в результати реформування виборчої системи в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема й під тиском феміністичного руху першої хвилі (Storozhuk & Hoyan, 2017).

Карколомні зрушення, що відбулися в європейському соціокультурному житті протягом XIX ст., справили позитивний вплив на розвиток демократії та розширення прав та свобод людини, утім, не змогли подолати соціального виключення. Свідченням цьому може стати два тоталітарні режими, які заради збереження контролю над суспільством без найменших докорів сумління виключали із суспільного життя всіх інакодумців та опонентів, та Друга світова війна, що супроводжувалася не тільки порушенням прав людей, а й масштабними злочинами проти людства, геноцидом та депортаціями. Очевидно, що ці страшні події й насамперед прагнення уникнути їх повторення спонукали міжнародну спільноту шукати механізми розбудови інклюзивного суспільства зі справедливим розподілом ресурсів. Одну з найбільш вдалих, або якщо бути більш точними найбільш впливових теорій справедливості запропонував американський філософ Дж. Роулз у своїй знаменитій роботі «Теорія справедливості» (1971). Шукаючи відповіді на злободенні виклики свого часу мислитель зробив спробу переосмислити традиційні концепції суспільного договору, без апеляції до метафізичних концепцій чи вічних філософських проблем (Роулз, 2009). Зокрема, він уважав, що люди об'єднуються в спільноти не завдяки тому, що тримаються якоїсь однієї концепції добра, як це спостерігалося в епоху Середньовіччя, а у прагненні вигоди, яку отримують завдяки кооперації з іншими (Роулз, 2009, с. 822). Така взаємодія, на думку Дж. Роулза, буде стабільною, довготривалою, а тому й вигідною, тільки якщо в ній беруть участь вільні та рівні особи. Цікаво, що вільними Дж. Роулз називає людей, які здатні робити власний вибір, тобто створювати власні подеколи несумісні з іншими цілі та моральні уявлення, тоді як вільними для мислителя будуть люди наділені рівнозначними з іншими правами та свободами (Роулз, 2009, с. 819).

Варто зазначити, що в теорії справедливості Дж. Роулза, принцип рівності передбачає не тільки рівне право кожного на максимальну реалізацію свободи сумісної зі свободою інших, а й рівні можливості соціальної самореалізації. Втілення цього завдання вимагає, щоб наявні в суспільстві соціальні та економічні нерівності задовольняли дві основні умови: «по-перше, стосувалися установ та посад, відкритих для всіх за наявності умов чесної рівності можливостей; по-друге, були більш корисними для найменш успішних (advantaged) членів суспільства» (Роулз, 2009, с. 805). Ці базові, на думку американського філософа, принципи реалізації справедливості мають сприяти подоланню соціальної ексклюзії, тим самим сприяючи реалізації визначених «Загальною декларацією прав людини» прав та свобод людини, «незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» (Загальна декларація прав людини, 1948).

Висновки. На основі сказаного доходимо висновку, що в сучасному інтелектуальному дискурсі соціальна ексклюзія розглядається як процес виключення індивіда чи групи людей із соціальних відносин унаслідок обмеженого доступу до основних соціальних ресурсів, зокрема й управлінських рішень. Усвідомлення цієї проблеми стало можливим унаслідок економічних та соціокультурних трансформацій, які відбулися в епоху Відродження та сприяли усвідомленню суспільством цінності індивідуальності, закріпивши тим самим за людиною право на індивідуальне самовизначення. Укорінення в суспільній свідомості права людини на свободу (зокрема, самовираження) сприяли переосмисленню політичної теорії, у межах

якої держава починає розглядатися як результат суспільної угоди, укладеної за вільною згодою всіх громадян, які погоджуються передати частину своїх прав державі заради безпеки та захисту. Експлікація держави як результату добровільної згоди громадян, а не божественного помазання, сприяла зростанню легітимності влади, головне завдання якої в нових соціокультурних умовах полягало в розвитку справедливого та впорядкованого суспільства, у якому всі громадяни мають рівнозначне право на справедливий захист. Порушення державою права людини на рівнозначну іншим свободу чи її неспроможність забезпечити рівність, яка за умови збереження соціальної нерівності буде достатньо корисною для найменш успішних членів суспільства призводить до появи соціальної ексклюзії, яка засвідчує порушення справедливої суспільної угоди, тим самим сприяючи зростанню суспільної напруги.

Список використаних джерел:

Андрейко, І. С. (2020). Соціальна ексклюзія як об’єкт соціально-політичних досліджень. *Політикус : наук. журнал*, 5, 23–28.

Гоббс, Т. (2000). *Левіафан*/ Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 606.

Гоян І. & Будз В. (2021). Соціальна інклюзія vs соціальна ексклюзія / *Multidisziplinäre Forschung: Perspektiven, Probleme und Muster der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «ΛΟΓΟΣ» zu den Materialien der I internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz (B. 1), Wien, 9. April, 2021.* Wien-Vinnytsia: List Verlag. in Ullstein Buchverlage GmbH & Europäische Wissenschaftsplattform, 172–173.

Ґелнер, Е. (2003). *Нації та націоналізм; Націоналізм*. Таксон, 300.

Декларація прав людини і громадянина. Конституційний Акт 1793 р. (українська). URL: https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1793%20(06)%2024.dekl.prav.php

Загальна декларація прав людини. Організація Об'єднаних Націй (1948). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

Карп’як М. О. (2020). Соціальна ексклюзія в Україні: ознаки та форми прояву в сучасному суспільстві. *Регіональна економіка,* 2, 144–152.

Кривда, Н. & Сторожук, С. (2018). Культурна ідентичність як основа колективної єдності. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science,* 4(8), 2, 58–63. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/01062018/5710

Локк, Дж. (2001). *Два трактати про врядування*. К.: Основи, 2001. 265.

Платон (2000). *Держава* / Пер. з давньогр. Д. Коваль, Основи, 355.

Роулз Дж. (2009). Справедливість як чесність: політична, а не метафізична (801–824). В *Лібералізм: Антологія.* 2-ге вид. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Простір, Смолоскип, 1128.

Руссо, Жан-Жак. (2001). Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 349.

Савельєв Ю. Б. (2015). Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій. Український соціум, 4, 61–74.

Baumeister Roy F. & Muraven, Mark (1996) Identity as adaptation to social, cultural, and historical context. *Journal of Adolescence,* 19, 405–416.

Böhnke, P. (2006). *Am Rande der Gesellschaft – Risiken sozialer Ausgrenzung* (1st ed.). Verlag Barbara Budrich. https://doi.org/10.2307/j.ctvbkjxrg

Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne. (1791). URL: https://gallica.bnf.fr/essentiels/anthologie/declaration-droits-femme-citoyenne-0

Fischer, A. M. (2008). Resolving the Theoretical Ambiguities of Social Exclusion with Reference to Polarisation and Conflict. Working Paper, 08–90, 31.

Foucault, M. (1972). *Histoire de la folie à l'âge classique*. Gallimard, 585.

Hegel. (1924). *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Reclam Verlag, 233.

Kabeer, N. (2000). Social Exclusion, Poverty and Discrimination: Towards an Analytical Framework. IDS Bulletin, 31(4). 83–97.

Rudert, S. (2024). Soziale Ausgrenzung: Konsequenzen, Motive und Attributionen. *Psychologische Rundschau*, 75 (3), 203–215. https://doi.org/10.1026/0033-3042/a000684

Silver, H. (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*, 133, 531–578.

Silver, H. (2007). *The process of social exclusion: the dynamics of an evolving concept.* Working Paper 95. Manchester: IDPM/Chronic Poverty Research Centre (CPRC), 25.

Storozhuk, S.V. & Hoyan. I.M. (2017). Gender Equality as a Modern Phenomenon. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 11, 71–83. DOI: 10.15802/ampr.v0i11.105481

Storozhuk, S. & Petraniuk, A., et al. (2023). A healthy society: social challenges of digitalization and the ways to overcome them (the ukrainian experience). *Wiadomości Lekarskie*, 76 (9), 2103–2111. https://doi.org/10.36740/WLek202309129.

Theobald, Hildegard. (2008) Soziale Ausgrenzung, soziale Integration und Versorgung: Konzepte und Empirie im europäischen Vergleich. In: *Künemund, H., Schroeter, KR (eds) Soziale Ungleichheiten und kulturelle Unterschiede in Lebenslauf und Alter*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-90815-1_9

Tilly, C. (1998). Modes of Exploitation. In Durable Inequality. University of California Press.

References:

Andreiko, I. S. (2020). Sotsialna ekskliuziia yak obiekt sotsialno-politychnykh doslidzhen. [Social exclusion as an object of socio-political research]. *Politykus : nauk. zhurnal*, 5, 23–28. [in Ukrainian].

Hobbes, T. (2000). *Leviafan [Leviathan].* Dukh i Litera, 606. [in Ukrainian].

Hoian, I. & Budz, V. (2021). Sotsialna inkliuziia vs sotsialna ekskliuziian (172–173) [Social inclusion vs. social exclusion]. *Multidisziplinäre Forschung: Perspektiven, Probleme und Muster der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «ΛΌΗΟΣ» zu den Materialien der I internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz (B. 1), Wien, 9. April, 2021*. Wien-Vinnytsia: List Verlag. in Ullstein Buchverlage GmbH & Europäische Wissenschaftsplattform.

Gelner, E. (2003). *Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm [Nations and nationalism; Nationalism].* Takson. [in Ukrainian].

Deklaratsiia prav liudyny i hromadianyna [Declaration of the Rights of Man and of the Citizen]. Konstytutsiinyi Akt 1793 r. [Constitutional Act of 1793]. Retrieved from: https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1793%20(06)%2024.dekl.prav.php [in Ukrainian].

Zahalna deklaratsiia prav liudyny. [Universal Declaration of Human Rights]. Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii (1948). [United Nations]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

Karpiak M. O. (2020). Sotsialna ekskliuziia v Ukraini: oznaky ta formy proiavu v suchasnomu suspilstvi [Social exclusion in Ukraine: signs and forms of manifestation in modern society]. *Rehionalna ekonomika,* 2, 144–152. [in Ukrainian].

Kryvda, N. & Storozhuk, S. (2018). Kulturna identychnist yak osnova kolektyvnoi yednosti [Cultural identity as the basis of collective unity.]. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science,* 4(8), 2, 58–63. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/01062018/5710 [in Ukrainian].

Locke, J. (2001). *Dva traktaty pro vriaduvannia. [Two Treatises of Government].* Osnovy, 2001. 265. [in Ukrainian].

Platon, (2000). *Derzhava. [The Republic].* Osnovy, 355. [in Ukrainian].

Rawls, J. (2009). Spravedlyvist yak chesnist: politychna, a ne metafizychna (801–824). [Justice as honesty: political, not metaphysical]. In *Liberalizm: Antolohiia. [Liberalism: An Anthology].* 2-he vyd. / Uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. K.: Prostir, Smoloskyp, 1128. [in Ukrainian].

Rousseau, Jean-Jacques. (2001). *Pro suspilnu uhodu, abo pryntsypy politychnoho prava. [The Social Contract or Principles of Political Right].* Port-Royal, 349. [in Ukrainian].

Saveliev, Yu. B. (2015). Sotsialne vkliuchennia ta ekskliuziia yak formy vzaiemodii v suspilstvi: evrystychnyi potentsial sotsiolohichnykh kontseptsii. [Social inclusion and exclusion as forms of interaction in society: the heuristic potential of sociological concepts]. *Ukrainskyi sotsium*, 4, 61–74. [in Ukrainian].

Baumeister Roy, F. & Muraven, Mark (1996). Identity as adaptation to social, cultural, and historical context. *Journal of Adolescence*, 19, 405–416. [in English].

Böhnke, P. (2006). *Am Rande der Gesellschaft – Risiken sozialer Ausgrenzung* (1st ed.). Verlag Barbara Budrich. https://doi.org/10.2307/j.ctvbkjxrg. [in German].

Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne. 1791. Retrieved from: https://gallica.bnf.fr/essentiels/anthologie/declaration-droits-femme-citoyenne-0 [in French].

Fischer, A. M. (2008). Resolving the Theoretical Ambiguities of Social Exclusion with Reference to Polarisation and Conflict. Working Paper, 08-90, 31. [in English].

Foucault, M. (1972). *Histoire de la folie à l'âge classique*. Gallimard, 585. [in French].

Hegel. (1924). *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Reclam Verlag, 233. [in German].

Kabeer, N. (2000). Social Exclusion, Poverty and Discrimination: Towards an Analytical Framework. IDS Bulletin, 31(4). 83–97. [in English].

Rudert, S. (2024). Soziale Ausgrenzung: Konsequenzen, Motive und Attributionen. *Psychologische Rundschau,* 75 (3), 203–215. https://doi.org/10.1026/0033-3042/a000684 [in German].

Silver, H. (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*, 133, 531–578. [in English].

Silver, H. (2007). *The process of social exclusion: the dynamics of an evolving concept.* Working Paper 95. Manchester: IDPM/Chronic Poverty Research Centre (CPRC), 25. [in English].

Storozhuk, S. V. & Hoyan, I. M. (2017). Gender Equality as a Modern Phenomenon. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 11, 71–83. DOI: 10.15802/ampr.v0i11.105481 . [in English].

Storozhuk, S. & Petraniuk, A., et al. (2023). A healthy society: social challenges of digitalization and the ways to overcome them (the ukrainian experience). *Wiadomości Lekarskie,* 76 (9), 2103–2111. https://doi.org/10.36740/WLek202309129. [in English].

Theobald, H. (2008). Soziale Ausgrenzung, soziale Integration und Versorgung: Konzepte und Empirie im europäischen Vergleich. In: *Künemund, H., Schroeter, KR (eds) Soziale Ungleichheiten und kulturelle Unterschiede in Lebenslauf und Alter. VS Verlag für Sozialwissenschaften*. https://doi.org/10.1007/978-3-531-90815-1_9 [in German].

Tilly, C. (1998). Modes of Exploitation. In Durable Inequality. University of California Press. [in English].